

Smisao i besmisao modernoga svijeta

Uz 100. obljetnicu smrti Franza Kafke (1883.–1924.)

*Željko Senković**

Franz Kafka rođen je u Pragu 1883. godine, u obitelji imućnih Židova, a preminuo u 41. godini zbog tada neizlječive tuberkuloze grla. Mnogi ugledni pisci istaknuli su povezanost s njegovim opusom: Jorge Luis Borges, Albert Camus, Samuel Beckett, Laszlo Krasznahorkai. Sveukupan popis umjetnika, filozofa i uopće intelektualaca koji su inspirirani njegovim opusom bio bi vrlo dugačak. Kafkini su tekstovi misleno otkrivanje izmedica, paradoksa i besmisla modernoga “nedruštvenoga društva” (Kant), što nas hvata u žrvanj svojih dispozitiva. Stoga je njegovo djelo tako jedinstveno i provokativno. Glazbenim žargonom govoreći, primjerice Thomas Mann cjelovit je orkestar, s raznovrsnim temama i atmosferama, a Franz Kafka je virtuoz na samo jednom instrumentu, visokih i oštrih tonova, te svira jednu i jedinstvenu melodiju, s njom zasijeca duboko, u bezdan naše slobode. Za nas današnje, Kafka znači: biti–između, on je medaš na putu mišljenja nakon urušavanja zapadnjačke metafizike. Na njegovu tragu rečeno: pred nama još uvijek nema novih orijentira, samo ambivalencije. Kao pisac razotkriva zagonetku početka i kraja, prikazuje Dogadaj kao konstituens svjetovnosti svijeta, razvija svijest o moći jezika, posreduje iskustvo pukotine i otuđenja.

Kafkino djelo možemo razdijeliti prema više kriterija. Prvo, tu su romani, pripovijetke, skice i bilješke. K tomu, naglasak može biti na tematu pojedinih motivskih skupina, pa je tada riječ o deteritorijalizaciji, postajanju životinjom, iskušavanjem svijeta stroja i ustrojenoga svijeta. Kafkina rečenica je — ogoljena, o čemu je Kundera rekao da je ta osebujna estetska intencija specifična ljepota njegove proze. Njegovi tekstovi proishodili su iz sudbinskoga čina pisanja, koje je “oblik molitve”, ali i “služenje davlu”. Vrlo je potresno čitati Kafkino mišljenje o besanom i prokletničkom pisanju, iz pisma Maxu Brodu: “Pisanje je slatka, čudesna nagrada, ali za što? U noći mi se s jasnoćom djetinje zorne nastave razbistrilo da je posrijedi nagrada za služenje davlu. To predavanje mračnim silama, to oslobađanje prirode iz sputanih duhova, upitnih zagrljaja u što god da se dolje još moglo odvijati, a da gore o tome ništa više ne znamo, kad na sunčevom svjetlu

* Prof. dr. sc. Željko Senković, Filozofski fakultet Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Adresa: Ul. Lorenza Jagera 9, 31000 Osijek, Hrvatska. E-adresa: zsenkovic@ffos.hr

pišemo priče. Možda postoji i drukčije pisanje, ali ja poznajem samo to: noću, kad me strah ne pušta da zaspim, poznajem samo to.”

Dakle, strah i spoznaja kao motivacijski horizonti. To konstantno progovara iz Kafkinih tekstova, na kojoj ih god razini tumačili. Uočene su bitne sličnosti u Kafkinu i Nietzscheovu imaginariju. Međutim, kod Nietzschea je najčešće riječ o herojskim kodovima, a kod Kafke je na djelu paradoksalnost i neki oblik nižih figura. Za jednoga je čovjek “uže, razapeto između životinje i nadčovjeka”, a drugomu je to uže stupica za sapletanje samouvjerenih, tik pored tla. Nietzsche je naginjao akrobatici snage i punoće, a Kafka je preferirao akrobatiku slabosti i manjkavosti. Što pak znači koja asketika, odlučuje se iz personalne psihopolitike: koja askeza služi jačanju, a koja slabljenju. Simbolika užeta u povijesti je ideja najčešće predstavljala prijelaz iz imanentnosti u transcendentnost. Ono što preostaje nakon “smrti Boga” (tj. slabljenja transcendentnoga ideala) — i za Nietzschea i Kafku — jest: napeto uže. Naime, problemi s nadilaženjem i samospoznajom ne prestaju u dobu nihilizma, samo se mijenja horizont jer se očaj premješta u drugačiju alegoriju. No, uže ostaje napeto i s njim se iskušava duhovna i tjelesna snaga na putu prema nemogućemu. Kafka je majstor takvoga puta, zasnivaatelj drugačijih pogleda, kojima se možemo približiti tek u stanju visokoga egzistencijalnoga napona.

Uvidu u važnost akrobatike i askeze kod Kafke približit ćemo se analizom njegove pripovijetke *Izveštaj za jednu akademiju*. To je autobiografija majmuna koji je oponašanjem uspio postati čovjekom. Riječ je o izlaganju procesa hominizacije iz perspektive životinje. Nema evolucijskoga i kulturnoga momenta, nego je riječ o slučaju i nasilju: cirkuski goniči ulovili su majmuna u Africi i odveli u ljudski svijet. Ljudima i danas trebaju cirkusi i zoološki vrtovi, što ima prilično pesimistične antropološke konstatacije. Majmuna su ustrijelili i obogaljili, ali je napornim treningom svladao fizički problem te počinje učiti. Prvo je naučio rukovati se: priznati drugoga kao sebi ravnoga. Kafki je to očigledno trebalo da iskaže naturalističko stajalište o podrijetlu etike iz dresure, dresure približavanja. Pored toga, majmun je stekao psihičku dispoziciju koja će mu dati temelj za sve daljnje učenje — postigao je duševni mir na uvidu da bi mu bijeg samo pogoršao vlastiti položaj. U tom smislu, između majmunske slobode i bivanja čovjekom nalazi se neka vrsta stoicizma koji nas odvraća od očajničkih pokušaja. Smiješ hramati ka cilju, ali ne smiješ napustiti za tebe pripravljen cilj. Taj majmun, zvan Crveni Petar, uči kako ljudima iz zabave pljunuti u lice, te se zabavljati kada mu oni uzvraćaju pljuvanjem. Naučio je pušiti lulu, piti alkohol. To jest, “životinja čovjek” bez stimulacija i narkotika ne može postati ono što treba biti. Majmun s imenom napreduje sve više. Učio je jer je morao učiti, bezobzirno i naporno. S bičem u ruci, mlatio je sam sebe, iz sebe istjerivao majmunsku narav, toliko da se je njegov prvi učitelj od toga sam pomajmunio i završio u ustanovi za liječenje. Naposljetku dostiže prosječno obrazovanje jednoga Europljanina, što mu s jedne strane ne znači baš ništa, ali s druge strane omogućava mu ljudski izlaz, tj. izlazak iz kaveza. On kaže da je time zapravo “umaknuo u grmlje”, sklonio se.

Niti je zadovoljan s tim, niti se žali. Tomu pak ne dostaje ljudski sud. On samo “izvještava”, podnosi izvješće članovima Akademije.

Trening i vježba (grč. *askesis*) važni su Kafkini motivi. Razradio je diskurse u kojima je jasno da ne postoje samo treninzi jačanja, nego i treninzi slabljenja. Onaj tko će postati artist životne nesposobnosti također treba biti uzet ozbiljno. Dakle, to je ona znamenita apsurdna, kafijska negativna teorija. O tom je riječ u pripovijetci *Umjetnik u gladovanju*, gdje se događaju piščevi važni proboji u osluškivanju smisla i besmisla. Umjetnika u gladovanju također drže u kavezu, a tijekom demonstracije svojega umijeća nosio je crni triko na kojem su se snažno ocrtavala mršavost i rebra. Čuvari su danonoćno pazili da se pravila gladovanja strogo poštuju. Predstava gladovanja, kada je njihovoj družini dobro išlo, mogla se prikazati u najvećim kućama svijeta. Rok gladovanja bio je do četrdeset dana, ne zbog biblijske analogije, nego zato što bi zanimanje publike opalo nakon nekoga vremena. Sam je umjetnik bio nezadovoljan tim rokom i želio je “sam sebe nadmašiti do krajnjih granica”. Ako bi se nekada slomio i iznurio, smatrao je da to nije zbog gladovanja, nego jer mu nije bilo omogućeno da nadmaši sebe do krajnje mogućih granica. Nezadovoljan, postaje dijelom velikoga cirkusa, ali ondje ubrzo biva neprimijećen i zaboravljen.

Motiv gladovanja stari je ljudski pokušaj nadvladavanja prirode u sebi. Pritom je uvijek postojala neka pozadina: dijetološka, religijska ili naprosto duhovna. Odričemo se jedne potrebe da bi se približavali drugim sposobnostima. Kod Kafke je pak razvijena radikalno paradoksalna spoznaja. Njegov “umjetnik u gladovanju” kaže da nije zaslužio divljenje, jer gladujući nije činio ništa drugo nego ispunjavao ono što je odgovaralo njegovu unutrašnjemu nagnuću i najdubljoj odbojnosti. Kafkin umjetnik, stoga, ne nadilazi sebe sama. Njegove riječi: “Ne divite mi se” znače: ne obogotvorujte me. Stoga, što prema njemu preostaje od metafizičke žudnje nakon oprosta sa transcendencijom? Vlastitost i novi početak, u kojem ne znamo što će se ponovo vratiti, a što kao novo dogoditi.

Hannah Arendt u ogledu o Kafki ustvrdila je da je čitav problem s fascinacijom Kafkom i razumijevanjem njegova djela u tom što iza apsurdnih i čudovišnih slika svijeta kao laži i neljudske mašinerije postoji izvjesnost “jednostavne i nedvojbene istine”. Odnosno, u modernom društvu laž postaje univerzalnim načelom, a umjesto slobode i pravednosti vladaju dobrovoljno ropstvo i nepravda. Kafka je navijestio nadolazak doba okrutnoga simulakruma moći. Etika (odnosno današnje zamjenske hibridne forme kvazi-moraliziranja) više ne proishodi iz moralne dužnosti ili suosjećanja s patnjama Drugih, nego iz stimulansa ravnodužnosti. Međutim, na neki je način gotovo zazorno uz njegov opus spominjati druge koncepte, moderne putove 20. stoljeća. On je jedinstven slučaj u čitavoj modernosti. Ne može ga se svesti ni na kakvu etabliranu estetiku ili politiku svojega vremena, ideologije su od njega bile daleko, a osluškivao je prvenstveno “čiste tonove” Nietzschea, Kierkegaarda, Steinera.

Naglasimo još jednom ozračje Kafkinih tekstova. To je jezik slobode i otpora. Kafka od umjetnosti čini nešto veće od života, a da pri tom biva svjedokom svojega vremena. Kada prikazuje besmisao birokracije, ne smjera li pokazati nešto

još čudovišnije, što stoji iznad forme mehanizma Zakona? Kako se spasiti i kako žrtvovati? Zapravo je riječ o uvidu da Zakon rada nepravdu i neslobodu. Ako je i pomiren spram života, spram sustava svakako nije bio. Prokazivao je pustoš i prazninu neljudske bezimenosti, ukazivao je na to da su desubjektiviranje i gubitak individualnosti opća i masovna pojava. Slijedi nam preživljavanje u formi novoga društvenoga stroja. Čovjek nestaje (u modama tzv. posthumanizma), ali to malo koga uznemirava. Stoga je postalo općepoznato da izraz “kafkijansko” simbolizira besmislenost i paradoksalnost mnogih aspekata modernoga društva.

Krleža u *Areteju* ima izvanrednu sintagmu “bivši ljudi”. Budući da smo umreženi i nadomjestivi, ljudskost se zaobilazi, a mi životarimo kao sjene onoga što smo mogli i trebali biti. Preostao je još samo problem *missing-link* u procesu nadomjestivosti svagda Drugim, kao moment informacijskih datoteka Mreže. Što preostaje, jest nomadizam, odmetništvo i priprava nove vjere u svijet. U takvoj situaciji, čitalačko i misleno ozbiljenje Kafkom slični zemljotresu, nakon kojega se valja iznova pokrenuti u nov početak.

Moderni svijet nezadrživo klizi umjetnom pustinjom neljudskoga. Kafka je opisao racionalnost modernoga tehno–znanstvenoga svijeta iz perspektive onoga najmračnijega i najstrahotnijega. Korporacijski stroj u ime “napretka” jednodimenzionira i osakaćuje. Ali nije samo kapitalizam to što uništava svijet. Ovaj pisac jasno je osuđivao nacionalizme i militarizme, odnosno mnoge izme koji su sinonim naše neslobode. Subverzivan u pravom smislu, za mnoge “terapeutski” pisac, mislilac napetosti slobode i Zakona, bezzavičajnosti i egzila, umjetnik nomadskoga mišljenja, slobode i autonomije. Pisac koji nam dobacuje sudbinsko pitanje: Što nam još preostaje?